

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ГУМЕННИКОВА Тамара Рудольфівна

**ФОРМУВАННЯ ПЕРШООСНОВ
МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

**Спеціальність 13.00.01 —
теорія та історія педагогіки**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ — 1995

Дисертація є рукописом

Робота виконана в Інституті педагогіки

Науковий керівник

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00761236 (P)

7
7/100/1091
Офіційні опоненти:

- доктор психологічних наук,
професор
БЕХ Іван Дмитрович
- кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
КИРИЧОК Віра Андріївна
- Полтавський державний педагогічний інститут

Провідна організація

Захист відбудеться "22" вересня 1995 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.32.02 в Інституті педагогіки АН України за адресою: 252001, Київ, вул.Трьохсвятительська, 8.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій частині інституту.

Автореферат розіслано "22" серпня 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
професор

М.П. ЛЕГКИЙ М.П. ЛЕГКИЙ

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Актуальність дослідження. Докорінні зміни в політичній, соціально-економічній сферах життя України, її національне відродження визначають виняткове значення проблеми формування у підростаючого покоління як загальної, так і моральної культури. Сьогодні стає очевидним, що побудова демократичного, гуманного суспільства, вихід країни на міжнародну політичну та економічну арену передбачає відповідний рівень моральної культури людей. Справді, якої б сфери людської життєдіяльності і реальних відносин – людини і держави, людини і суспільства, людини і природи, людини й людини – ми не торкнулися, всюди виявляється, що подолання їх критичного стану залежить від цілеспрямованих і відповідальних дій людей, які ґрунтуються на моральній культурі. Культура, в тому числі й моральна, є консолідуючим началом, вона може об'єднати людей. Це – одна з тих сил, яка здатна забезпечити громадянську злагоду в суспільстві.

Моральна культура виступає регулятором поведінки людей, є гарантом шанобливого ставлення до культурної спадщини усіх народів і націй. Нею захищається свобода. Вона – необхідна умова вміння жити в свободі. Без неї свобода нерідко виплескується анархією і фізичним насильством.

В умовах переходу до ринку, підприємництва та приватизації, що особливо нині набувають розвитку, моральна культура є механізмом гармонізації особистих і громадських інтересів, інтересів різних за рівнем матеріального забезпечення пластів населення. Це – одна з передумов для переходу від "дикого" бізнесу до цивілізованого ринку.

Про виняткову важливість проблеми виховання моральної культури в учнівської молоді свідчить той факт, що в Державній національній програмі "Освіта" /Україна XXI століття/ вона визначена як одне з головних завдань. У документі підкреслюється, що

цю роботу треба починати уже в молодшому шкільному віці, враховуючи досвід дошкільних закладів і сімейного виховання. Має значення і те, що моральність, моральна культура є своєрідним стрижнем виховного процесу, визначає його спрямованість і цілісність. Розв'язання цього завдання - глибинний смисл виховання, адже, не виховавши моральності, моральної культури, неможливо забезпечити особистісні основи людської життєдіяльності. Крім того, якщо врахувати, що культура - це цілісність відтворення особистості, то в процесі її формування забезпечується єдність усіх напрямів навчальної та позанавчальної роботи, створюються реальні умови усунення функціоналізму у вихованні.

Актуальність проблеми формування моральної культури на якісно новій основі підкреслюється у Конвенції ООН про права дитини, прийнятій у 1989 році. Конвенція прийнята ідеєю олюднення відносин. У ній пропонується педагогіку вимог замінити педагогікою гуманних відносин.

Початкова школа - важлива ланка у формуванні в учнів як загальної, так і моральної культури. Саме тут є необхідні передумови для формування у молодших вихованців цього особистісного утворення.

В умовах перевантаження навчальної програми початкової школи особлива роль у формуванні першооснов моральної культури відводиться позаурочній діяльності, оскільки вона не регламентована в часі, її легше диференціювати з урахуванням інтересів дітей, надати їм право вільного волевиявлення, вибору справи до душі.

Аналіз шкільної практики виховання показує, що в ній поряд із позитивними є негативні тенденції: відсутні цілісність і системність у моральному вихованні з урахуванням загальнолюдських цінностей; домінують вербальні методи виховання; епізодично забезпечується реалізація принципу особистісного підходу до вихованця; не

ставиться завдання формувати ціннісне ставлення до іншої людини; не виправдано мало уваги приділяється розвитку емоційної сфери дитини; дітей практично не навчають елементарних прийомів самооцінки і самовдосконалення. Усе це переконує в необхідності дослідження проблеми формування першооснов моральної культури в молодших школярів на основі нових педагогічно продуктивних підходів до розв'язання її завдань.

Проблема формування морально-культурної людини завжди була об'єктом серйозних аналітичних роздумів і дискусій філософів /М.О.Бердяєв, Л.Б.Волченко, В.С.Соловйов, Є.Б.Старовойтенко та ін./ . Культуру, зокрема й моральну, вони розглядали в органічній єдності з мораллю, оскільки будь-який вид людської діяльності для здобуття статусу культури повинен бути морально орієнтований.

Багатоаспектність і багатофункціональність культури й моралі, неоднозначність їх визначення зумовили різні підходи дослідників до трактування поняття "моральна культура". Даний феномен розглядається як структурна частина культури /Я.Розін/, як самостійне явище /Л.М.Коган, В.Жямайтіс, М.Г.Шевчук та ін./, як ціннісні утворення, позитивний аспект цивілізації /А.І.Титаренко/, як показник творчого ставлення суб'єкта моралі до об'єктивної дійсності /А.Евейнекс/, ототожнюється з моральною діяльністю /О.Лармін/.

Різні аспекти моральної культури як складного психічного утворення досліджувались психологами /І.Д.Бех, О.О.Бодальов, Я.Л.Коломинський, О.В.Киричук, М.Г.Якобсон та ін./ крізь призму почуттів, потреб, спілкування, комунікативного ядра особистості, відносин.

Моральна культура як об'єкт педагогічного впливу і предмет суспільного виховання перебувала в центрі уваги відомих учених-педагогів. Пріоритет у розгляді її як педагогічної проблеми належить В.О.Сухомлиньському. В працях педагога-гуманіста сформульо-

вані основні завдання і зміст моральної культури. Виняткову увагу В.О.Сухомлинський приділяв вихованню культури моральних почуттів. Школа, на його глибоке переконання, стане "майстернею гуманності" якщо з початкових класів почне активно і цілеспрямовано вчити дітей розпізнавати душевні стани інших людей.

Дослідниками Л.Т.Бабич, В.О.Білоусовою, А.М.Бойко, О.С.Богдановою, Є.Ф.Збандуто, І.С.Мар'єнком та ін. виявлено вплив відносин на моральне становлення особистості, формування культури поведінки школярів різних вікових груп. Сутність, шляхи, методи і нові технологічні засоби її виховання у позакласній роботі висвітлювали Д.Н.Джола, В.А.Киричок, Л.Т.Потаніна, А.Б.Шербо, Н.Є.Щуркова. У працях Ю.З.Гільбуха, Є.А.Лещинської, С.І.Подмазіна як один із шляхів оновлення морального виховання запропоновані соціально-психологічні тренінги, спрямовані на діагностику і корекцію труднощів спілкування в учнів, розвиток у них комунікативних умінь.

Опорними для нашої роботи стали наукові статті Г.О.Балла, М.Й.Борішевського, Є.В.Бондаревської, Н.І.Новикової та ін., у яких обгрунтовані нові продуктивні підходи і педагогічні технології здійснення гуманістичного виховання у сучасній соціально-педагогічній ситуації.

Разом з тим ряд важливих для теорії і практики морального виховання питань залишається не розв'язаним: недостатньо висвітлений процес формування моральної культури учнів з позицій сучасних концепцій виховання; досі не порушувалося питання сутнісної специфіки моральної культури з урахуванням вікових і психологічних особливостей молодших школярів; не досліджено ціннісне ставлення до людини як особливий аспект моральної культури; не були предметом дослідження виховні можливості українських національних традицій поваги до старших і милосердя, їх вплив на становлення і розвиток першоснов моральної культури в молодших учнів. Крім того, шкіль-

на практика давно потребує продуктивних методик і методичних рекомендацій, спрямованих на формування моральної культури в молодших школярів у процесі позаурочної роботи.

Вияткова актуальність і теоретико-методична нерозробленість проблеми формування моральної культури в учнів визначили вибір теми нашого дослідження.

Об'єкт дослідження – процес формування моральної культури учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності.

Предмет дослідження – наукове обґрунтування змісту першооснов моральної культури молодших школярів, виявлення педагогічно продуктивних шляхів, методів і засобів її формування у позаурочній діяльності.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування і експериментальна апробація педагогічних умов ефективного формування першооснов моральної культури в молодших вихованців у позаурочній діяльності.

Завдання дослідження:

- розкрити структуру і сутнісні характеристики першооснов моральної культури молодших школярів;
- визначити критерії і рівні її сформованості в дітей цієї вікової групи;
- дослідити вплив ціннісного ставлення до людини на становлення і розвиток моральної культури в учнів молодшого шкільного віку;
- виявити і перевірити виховні можливості українських національних традицій поваги до старших і милосердя для формування в дітей навичок моральної культури;
- розробити науково обґрунтовані методичні рекомендації з питань формування першооснов моральної культури в молодших школярів у позаурочній діяльності.

Відповідно до мети і завдань дослідження нами була сформульована гіпотеза: формування першооснов моральної культури в молодших школярів буде здійснюватися найбільш ефективно в тому разі, коли процес виховання ґрунтуватиметься на суб"єктно-суб"єктній взаємодії педагога та учнів, особистісному підході до них, різноманітності організаційних форм позаурочної діяльності з наданням дітям права вільного волевиявлення, можливості вибору.

Ми вважали, що успішність цього процесу забезпечують такі умови:

- формування у школярів уявлень про культурну людину;
- розвиток у дітей емоційної сприйнятливості, вміння співчувати і співпереживати з іншими людьми у ситуаціях, коли вони потребують допомоги і підтримки;
- гуманізація спілкування і взаємин учнів, ціннісне ставлення до іншої людини;
- етикет, спрямований на розвиток у вихованців шанобливого ставлення до власної гідності людини;
- українські національні традиції поваги до старших і милосердя.

Методологічну основу складають філософські вчення про мораль як суспільне явище і моральне формування особистості в діяльності і стосунках.

Провідними науковими ідеями дослідження є: людина - абсолютна цінність, вища субстанція, "міра всіх речей"; виховання - процес всезагальний: увесь життєвий простір, у якому розвивається, формується і реалізує своє природне призначення людина, прийнятий вихованням; культурологічний підхід до виховання.

Загальнотеоретичною базою дослідження стали принципи гуманізму, центрації виховання на розвитку особистості, пріоритету

вселидських цінностей, які відображають інтереси окремого індивіда в єдності з загальнолюдськими інтересами; концепція української національної школи.

М е т о д и дослідження: теоретичний аналіз філософської, психолого-педагогічної літератури; моделювання; опитування /анкетування, бесіди, інтерв'ювання/; діагностичні методи /тести на мовленнєву поведінку, рейтинг, педагогічні ситуації/; обсерваційні методи /пряме, опосередковане і включене спостереження/; праксиметричні методи /аналіз продуктів творчої діяльності учнів/. Провідне місце у дослідженні займали експериментальні методи - інформаційно-пошуковий, констатуючий, формуючий.

Дослідно-експериментальна робота проводилась протягом 1992-1995 років на базі середніх загальноосвітніх шкіл № 71 м.Києва, І, № 6 м.Ізмаїла Одеської області. Усього дослідженням було охоплено 814 учнів 1-4 класів, 207 учнів - контрольних класів. До дослідження було залучено 113 студентів 4-5 курсів Ізмаїльського педагогічного інституту, які впроваджували методіку формування першооснов моральної культури молодших школярів у виховну практику загальноосвітніх шкіл.

Дослідження здійснювалось поетапно.

Н а у к о в а н о в и з н а дослідження полягає в тому, що в ньому здійснено педагогічний аналіз змісту першооснов моральної культури молодших школярів з позиції гуманізму, ціннісного ставлення до людини; досліджено суть взаємозв'язку між процесами формування ціннісного ставлення до людини і розвитком першооснов моральної культури в молодших школярів, а також основні педагогічні умови, які забезпечують її успішне формування у вихованців під час позаурочної діяльності.

Т е о р е т и ч н а з н а ч у щ і с т ь дослідження полягає у розробці моделі першооснов моральної культури молодших шко-

лярів, критеріїв і різнів її сформованості у дітей даної вікової групи, характеристики в концептуальному плані гуманізації спілкування і взаємовідносин, їх впливу на становлення і розвиток моральної культури в учнів; у розгляді ціннісного ставлення до людини з позицій гуманізму; в одержанні нових емпіричних даних про емоційну сприйнятливість молодших школярів, які розширюють уявлення про виявлення дітьми співчуття і співпереживання.

Практичне значення роботи визначається розробкою науково обґрунтованих методичних рекомендацій для працівників шкіл, спрямованих на підвищення ефективності процесу формування моральної культури в молодших школярів, на виховання у них ціннісного ставлення до людини. Матеріали дослідження можуть використовуватися в спеціальних навчальних курсах теорії і методики виховної роботи, методичними об'єднаннями класоводів, в інститутах післядипломної підготовки вчителів, підготовці педагогів до роботи з тимчасовими дитячими колективами.

На захист вносять ся такі положення:

- На суб'єктивно-особистісному рівні моральна культура виступає як ціннісне ставлення суб'єкта до іншої людини. Першосносною моральною культурою в дітей молодшого шкільного віку є не що інше, як ставлення до оточуючих людей з позицій гуманізму, тобто ставлення до іншої людини як вищої життєвої цінності. В учнів воно виявляється в елементарних нормах поваги людської гідності, милосердя, терпимості, вміння пробачити, не чинити зло і протидіяти йому, а також у моральних способах засвоєння відносин і формах їх вираження.

- Особистісний сенс цінностей моральної культури для молодших школярів визначається тим, якою мірою вони відповідають потребам у грі і спілкуванні з однолітками, їхнім індивідуальним інтересам.

- Процес формування першоснов моральної культури забезпечується суб"єктно-суб"єктною взаємодією педагога і вихованців, особистісним підходом до дитини, гуманізацією спілкування і взаємовідносин. Результативність цього процесу зумовлюється поєднанням педагогічних засобів і умов, які стимулюють розвиток емоційної сприйнятливості школяра, розуміння іншої людини як самого себе. Механізмами, які приводять його в дію, є потреба у спілкуванні та грі, оцінка оточуючих і себе з позицій гуманного ставлення до людей.

Д о с т о в і р н і с т ь і о б г р у н т о в а н і с т ь одержаних результатів забезпечуються: спором на сучасні теорії педагогіки і психології; орієнтацією на наукові принципи аналізу передового педагогічного досвіду; застосуванням комплексу методів, адекватних предметові, меті та логіці дослідження; дослідно-експериментальною перевіркою гіпотези; поєднанням якісного і кількісного аналізу; контрольним порівнянням одержаних результатів з масовим педагогічним досвідом.

А п р о б а ц і я і в п р о в а д ж е н н я результатів дослідження здійснювались у процесі дослідно-експериментальної роботи у загальноосвітніх школах № 71 м.Києва, № 1, № 6 м.Ізмаїла Одеської області.

Матеріали дослідження доповідались і обговорювались на науково-практичних конференціях і семінарах у м. Києві, Одесі, Ізмаїлі, Луцьку, Рівному, Полтаві, а також у м. Магнітогорську, Самарі /Росія/, Галацькому педагогічному університеті /Румунія/, на педагогічних радах експериментальних шкіл, семінарах Одеського інституту післядипломної підготовки спеціалістів. Вони відображені в методичних рекомендаціях і наукових статтях.

С т р у к т у р а д и с е р т а ц і ї . Дисертація складається з вступу, двох розділів, висновків, списку основної використаної літератури.

таної літератури і додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність і вибір теми дослідження, показано загальний стан проблеми. Визначені об'єкт, предмет, мета, завдання і методи дослідження, обґрунтовані його наукова новизна, теоретичне і практичне значення, показані шляхи апробації отриманих результатів, сформульовані положення, які вносяться на захист.

У першому розділі "Теоретичні основи формування моральної культури в учнів початкової школи" на основі аналізу даної проблеми у філософській і психолого-педагогічній літературі розкриті сутність і структура поняття "моральна культура особистості", ціннісне ставлення до людини як особливий аспект даного феномена, умови їх становлення і розвитку в молодших учнів; обґрунтовані модель і зміст першооснов моральної культури дітей даної вікової групи, критерії і рівні її сформованості в учнів.

Основою для визначення поняття "моральна культура" і її першооснови став ціннісний зв'язок культури і моралі. Філософами встановлено, що цінності культури і цінності моралі багато в чому збігаються, але й мають свою специфіку. Мораль наявна в культурі тією своєю частиною, яка відповідає призначенню самої культури - облагороджувати, одухотворяти, звеличувати, забезпечувати майбутнє. До культури ж відносять ту мораль, яка в історії філософської думки й етики визначалась як "достеменна", "істинна", "справжня мораль" на противагу корпоративній моралі, що побутує в реальному житті і взаєминах людей.

Моральну культуру в такому разі буде становити лише ціннісний зміст моралі, репрезентований впробленими століттями загальнолюдськими нормами добра і справедливості та відповідною їм по-

ведінкою і відносинами.

Ціннісний зв'язок культури і моралі полягає у їх взаємопроникненні, взаємодоповненні, взаємообумовленості. Це виражається в тому, що вищою цінністю і культурою, і мораллю є людина.

Конкретним вираженням взаємозв'язку культури і моралі слугує термін "моральна культура", який визначає якісний стан історичної моральності, ступінь гуманізації моральних відносин, ціннісний зміст моралі. Будучи суб'єктом культури, людина в той же час стає безпосереднім об'єктом її впливу. Морально культурна людина - це насамперед людина, орієнтована у своїй життєдіяльності на ідеали гуманності, добра, справедливості, людської гідності. Оскільки люди самі створюють культурне середовище свого проживання, то головна турбота культурної людини - адаптуєчись до цього середовища, берегти, охороняти і поліпшувати його.

Виходячи з викладеного, ми зосередили увагу в нашому дослідженні на розгляді моральної культури особистості з позицій гуманізму, олюднення відносин, піднесення власної гідності людини, сприйняття і ставлення до неї як вищої життєвої цінності.

Для цього потрібно охарактеризувати ключові для нашої роботи дефініції: "відносина", "взаємини", "моральні відносина", "ціннісне ставлення". У філософській літературі відносина розглядаються як категорія, що характеризує взаємозв'язок елементів певної системи. Відносина особистості є форма зв'язку її з оточуючими, зокрема з тими соціальними системами, компонентами яких вона є.

У психології /Б.Г.Ананьєв, О.О.Бодальов, О.Г.Ковальов, Б.Ф.Ломов, В.М.Мясищев, С.Л.Рубінштейн та ін./ відносина характеризуються як особливий клас психічних явищ, які визначають суб'єктивне, індивідуальне, вибіркоче відображення у свідомості людини об'єктивної дійсності, що виявляються в особливостях її поведінки і діяль-

ності. Це свідомі, вибіркові зв'язки особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності.

В.М.Мясищев у цьому психічному утворенні виділив пізнавальний, емоційно-мотиваційний і поведінковий компоненти, що визначило цілісний підхід до вивчення і формування особистості.

Соціально-психологічні відносини він розглядав як взаємини, тобто результат взаємних зусиль партнерів по спільній діяльності і спілкуванню. Вони завжди є продуктом взаємодії, взаємовпливу, взаємопізнання. Це "взаємо" інтегрується у групові ефекти: співробітництво - суперництво, дружба - ворожнечі, любові - ненависті, добра - зла, лідерства - конформізму та ін.

На підставі багаторічних досліджень В.М.Мясищев дійшов висновку, що особистість - це "ансамбль відносин". Цей висновок близький до висновку С.Л.Рубінштейна, який доводив, що кожна індивідуальність зіткана з відносин, а людина визначається тим, які стосунки вона налагоджує зі світом й іншими людьми. Для А.С.Макаренка відносини становили істинний об'єкт педагогічної роботи. Сучасні педагоги вияткового значення надають духовно-практичному, моральному характеру відносин, оскільки вони є педагогічною інтерпретацією усієї сукупності суспільних відносин. Відносини стають моральними, коли сприяють досягненню суспільного чи особистого блага, утверджують добро, коли в них реалізуються норми гуманістичної моралі. Моральні відносини розглядаються нами як стрижневе інтегративно-цілісне утворення моральної культури. Ступінь їх гуманізації визначає ціннісне ставлення до людини, тобто ставлення до неї як вищої життєвої цінності.

Першоснови моральної культури являють собою початковий етап моральної культури, орієнтованої на ставлення до оточуючих людей з позицій гуманізму, тобто ціннісне ставлення до людини, визнання її головною життєвою цінністю. В молодших школярів воно виявля-

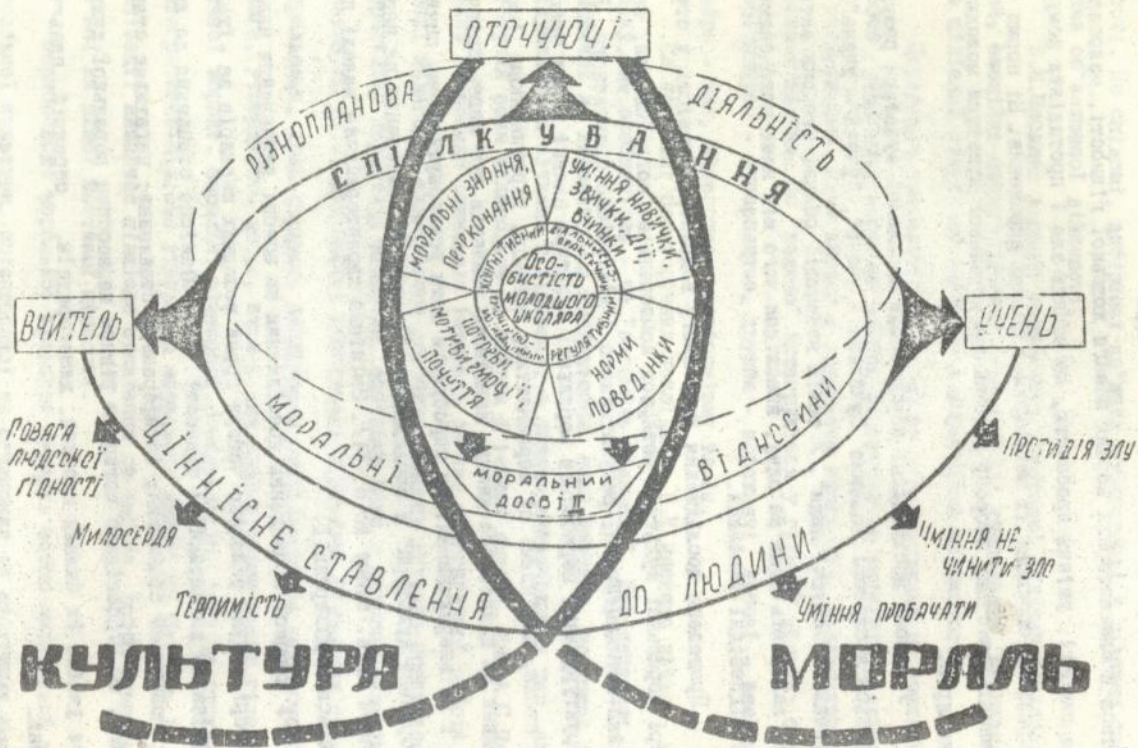
ється в елементарних нормах поваги людської гідності, милосердя, терпимості, уміння пробачити, не чинити зло і протидіяти йому, у моральних способах їх засвоєння і формах вираження. Ці норми становлять змістову сторону першооснов моральної культури молодших школярів.

У нашому дослідженні першооснови моральної культури розглядаються в системі взаємин "учитель - учень", "учень - учень", "учень - оточуючі люди". У такій взаємодії обидві сторони активні, впливають одна на одну, внаслідок чого між ними встановлюються відповідні взаємини.

Проведене дослідження дало змогу виділити наявність у структурі моральної культури чотирьох компонентів: когнітивного, емоційно-мотиваційного, регулятивного і діяльно-практичного. У структуруванні першооснов моральної культури наявні також емоційні стани, пов'язані зі сприйняттям, оцінкою, переживанням іншої людини як ціннісного явища. Виняткове значення тут мають співчуття і співпереживання. Ми спробували дати розгорнуту схему поняття "моральна культура" і змодельювати її основні компоненти на першооснови /див. схему на с. 14/. Змістова характеристика моделі подається в дисертації.

У процесі проведення дослідження на основі визначених нами критеріїв було виявлено чотири групи молодших школярів за їхнім ставленням до людини як цінності. Це - ціннісне ставлення до людини; позитивне ставлення; індиферентне ставлення; негативне ставлення, що відповідало чотирьом рівням першооснов моральної культури учнів. Їх склали високий, вищесередній, середній, низький рівні.

Ціннісне ставлення до людини /поведінковий критерій/ фіксувалося за такими критеріальними показниками: повага гідності лю-

дини, милосердя, терпимість, уміння пробачати, не чинити зло, прогидіяти йому.

В діагностичному апараті когнітивний критерій був представлений знаннями учнів про гуманні взаємини людей; емоційно-мотиваційний – співчуттям, співпереживанням, потребою у спілкуванні і повазі, гуманістичною, соціально-спрямованою, егоцентричною мотивацією вчинків.

Критеріальні показники охарактеризовані в дисертації з урахуванням ступеня вияву, глибини, повноти, усвідомлення, дієвості, соціальної значущості.

Було встановлено, що на початок експерименту 73% учнів перебували на низькому рівні моральної культури; 13% – на середньому і лише 9% – на висщесередньому. Учні з високим рівнем культури моральних відносин виявлено не було. Виділені в групи учнів за рівнем сформованості в них моральної культури враховувались у процесі формуючого експерименту. На їх основі будувалась диференційована й індивідуальна робота з вихованцями.

У другому розділі "Педагогічні умови формування першооснов моральної культури в молодших школярів у позаручній діяльності" розкриті гуманізація спілкування і взаємовідносин вихованців, етикет як умова розвитку шанобливого ставлення до власної гідності людини, комплекс продуктивних методів і форм виховання ціннісного ставлення до людини. Особливе місце в дослідженні відведено особистісному підходу до вихованців. На його основі будувалась уся дослідно-експериментальна робота, спрямована на гуманізацію взаємин "учитель – учень", "учні – учні", "учні – оточуючі люди".

Підхід до особистості як головної цінності і мети виховання визначив уся дослідно-експериментальну роботу. Важливе значення

в ній мало визнання за дитиною права на власну думку, волевиявлення, спонукання її до самовиховання. Ці завдання здійснювались на основі суб'єктно-суб'єктної взаємодії педагога і вихованця.

У ході експерименту були визначені такі умови "олюднення" взаємин "учитель - учень": створення психологічної "зони доброзичливості", встановлення особистісного контакту з дітьми, постійний вияв інтересу до нього, надання допомоги школяру, етичність форм поставлених вимог; емоційна єдність і співробітництво педагога з учнями; діалогічне спілкування і створення ситуацій успіху; педагогічний оптимізм, "авансування" особистості, проголошення її достоїнств. Такий підхід у ставленні до вихованця сприяв зміні позиції класовода на позицію наставника, друга, помічника, радника.

Об'єктом особливої уваги і спеціальної педагогічної турботи у ході формуючого експерименту були гуманістичні взаємини дітей. Головний шлях їх формування був пов'язаний з феноменами "діяльності" і "спілкування". Саме діяльність і спілкування визначають вступ школярів у стосунки один з одним, їх вияви і реалізацію.

Щоб діяльність набула виховуючого характеру і сприяла гуманізації відносин між дітьми, ми прагнули розширювати її поле, наповнити гуманістичним змістом, спрямувати на турботу про людину. При цьому кожному надавалось право вільного волевиявлення, вибору діяльності до душі. Було встановлено, що ефективний вплив на становлення і розвиток гуманних відносин між дітьми справляє групова діяльність /групова справа/. Її педагогічна цінність визначається тим, що вона створює необхідні умови для активного осягнення школярами соціокультурних цінностей, набуття здатності жити серед людей на рівні культури. Всі групові справи молодших школярів /"Бал у Королівстві ввічливості", "Подорож до Дерева Мудрос-

ті людської", театралізована вистава "Таємниці милосердя з бабусиною скрині", конкурс малюнків "Мій добрий подарунок Землі", спортивне змагання "У допомозі іншій людині пізнається справжній козачок", благодійний музичний концерт "Милосердя дітей нашого міста - дітям Чечні" та ін./ організувались з урахуванням норм моральної культури, вимагали їх дотримання.

Важливо, що виховна робота стимулювала школярів до максимального виявлення свого "Я" - "тут і тепер", в даний момент сьогоденішнього життя і діяльності. З метою коригування взаємин учнів створювались спеціальні ситуації: гарантованого успіху, авансового довір'я, змагальності, суперництва, вільного вибору, що давало змогу педагогові уникати примусу, повчань, можливість самій особистості зайняти суб'єкту позицію.

У дослідженні поряд з традиційними представлені й нетрадиційні форми групової діяльності дітей, деякі з них мали ігрову інструментовку або були грою - "чарівний стілець", магазин однієї покупки, три бажання, театр-експромт, корзина грецьких горіхів, пропонує допомогу, День добрих сюрпризів, смішинка, етичний тренінг та ін.

Все це сприяло досягненню вихованцями людини як цінності, а також цінності своєї індивідуальності як неповторного мікросвіту, формуванню в них почуття власної гідності, розвивало комунікативні вміння.

Важливим напрямом дослідно-експериментальної роботи був розвиток емоційної сприйнятливості в молодших школярів, співчуття і співпереживання людям. Особлива увага приділялася вихованню почуття сорому, розкаяння, спокути та ін. З метою їх формування ми ознайомлювали дітей із змістом важливих емоційних станів людини: радості, горя, образи, жалю, співпереживання, гніву та ін., фор-

мували уявлення про характер реакцій людини на добре, дбайливе ставлення, а також на грубості, байдужість, неповагу до себе і норми моральної культури, що впливають звідси; розширювали особистий досвід виявів співчуття і співпереживання, творення радості для іншого.

Сукупність методів і прийомів формування емоційного орієнтування учнів склали: метод розв'язання морально-психологічних завдань, "години відвертості", педагогічні плакати, малюнки, включення у всі види діяльності учнів моментів діалогічного спілкування. Систематична робота з формування емоційної сприйнятливості, розвитку співчуття і співпереживання, а також психотренінги спілкування і розвитку комунікативних умінь сприяли зменшенню частки імпульсивної поведінки учнів, стримували негативні емоції, привели до гуманізації їх взаємин, що виявлялося у ставленні до людини як цінності.

Для того, щоб створити умови для оволодіння культурою взаємин, а також для розвитку оцінних ставлень дітей, які лежать в основі самовиховання, і спонукати їх до нього, в експериментальних школах були створені "Академія ввічливих наук", гуртки "Вчимося культури спілкування" та ін. Морально-цінний стиль і тон відносин у цих дозвільних об'єднаннях дітей, участь у спільних цікавих справах допомагали кожній дитині почати усвідомлювати власну самоцінність, цінність іншої людини, ставитись до неї, як до самої себе.

Проведене дослідження показало, що дієвим засобом гуманізації спілкування і взаємин молодших школярів, розвитку в них ціннісного ставлення до людини є українські національні традиції поваги до старших і милосердя. Вони - приклад гармонії, життя за законами добра, справедливості і краси. За певних умов ці традиції пробуджують у людини почуття національної гордості й національної рідності, прагнення до добродійності, турботу про оточуючих людей.

милосердя і толерантність. До них ми в'їсни: а/ прилучення учнів у доступних їмньому віку формах до духовного життя українського народу через його мову і культуру; б/ залучення школярів до різноманітної художньо-естетичної діяльності, що відображає історію і побут українського народу; в/ підпорядкування діяльності морально-цінним орієнтаціям національного менталітету українців: бути щедрим, допомагати, із співчуттям ставитись до життєвих проблем інших людей.

Враховуючи вікові й психологічні особливості дітей, передача культурних традицій старшого покоління молодшим школярам будувалась за принципом від близького до далекого, тобто виховання на кращих традиціях сім'ї, батьківського дому, рідного краю, регіону, всієї країни.

У ході дослідження ми встановили, що механізмом, який приводить у дію виховний вплив українських національних традицій, є емоційно-ціннісне ставлення до них. В основі такого ставлення лежать загальнолюдська потреба в спілкуванні, моральні почуття, оцінки й інтерес. Змістову сторону роботи з формування гуманних відносин між дітьми засобами українських національних традицій склали: фольклорне свято, святкування дат народного календаря, брейн-ринг "Як зустрічають Новий рік у різних регіонах України", конкурс "Україночка", свято української хати, ранок "Мова українська – мова солов'їна", свято-вогник "Шануй свою неньку, буде тобі скрізь гладенько" та ін. Ця різноманітна діяльність організовувалась на основі методики спільних творчих справ.

Дослідно-експериментальна робота показала динамічний хід ктер усіх компонентів моральної культури особистості, дала змогу простежити її якісні і кількісні зміни. Порівняльний аналіз одержаних даних на початку і в кінці дослідно-експериментальної роботи виявив зміни у рівнях сформованості першооснов моральної культури мо-

лодших школярів.

Так, по закінченні формуючого експерименту на низькому рівні сформованості першооснов моральної культури в експериментальних класах було 3,3% учнів, на середньому - 40,7%, на вищесередньому - 41,2%, на високому - 14,8%, тоді як у контрольних класах ці рівні відповідно становили: на низькому рівні - близько 17,3%, на середньому - 64,3%, на вищесередньому - 18,5%, на високому рівні не було жодного учня. Кількісний аналіз показав, що зазнали значних змін як моральні знання учнів у напрямі їх поглиблення і усвідомлення, так і взаємини, мотиви і потреби дітей.

Чітко простежувалось зростання потреби в поважанні іншої людини, що знайшло відображення у прагненні розв'язувати конфлікти без бійок і сварок, у співчутті і допомозі однокласникові. Помітно зменшилась частка егоцентричних мотивів, спонуюю вчинків учнів стало бажання порадувати хворого, близького, незнайомого. Показово, що учні експериментальних класів навчилися ставити себе на місце тієї людини, яку ображають, передражняють, самі перестали дражити ровесників і молодших.

Одержані дані відображені в діаграмах і таблицях. Вони свідчать про ефективність дослідно-експериментальної роботи, яка загалом підтвердила правильність висунутої нами гіпотези про основні педагогічні умови, шляхи, методи і засоби успішного формування першооснов моральної культури учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності.

ОСНОВНІ ВИСНОВКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Формування моральної культури нерозривно пов'язане з відносинами особистості зі світом, людьми, самою собою. Визначальним у цій системі є ставлення до оточуючих людей, його гуманізація.

- Педагогічно продуктивним є розгляд моральної культури крізь

призму ціннісних ставлень до людини.

- Між розумінням дітьми емоційних станів оточуючих і розвинутістю в них співчуття, співучасті, співрадісті існує зв'язок. Діти, які адекватно сприймають, розуміють і оцінюють емоційний стан іншої людини, вибирають моральні способи і форми реалізації своєї поведінки.

Проведене дослідження не претендує на вичерпний розгляд багатогранної проблеми формування першооснов моральної культури. Актуальним є далі дослідження діалогізації педагогічного спілкування і його впливу на формування моральної культури учнів. Необхідно також дослідити виховання ціннісного ставлення до людини у дітей в сім'ї.

Основні положення дисертаційного дослідження відображені в таких публікаціях:

1. Формування в молодших школярів першооснов моральної культури у позаурочній діяльності: Методичні рекомендації. - Одеса, 1994. - 61 с. /рос. мовою/.

2. Методичні рекомендації щодо оновлення практики формування першооснов моральної культури в молодших школярів. - Одеса, 1993. - 53 с. /рос. мовою/.

3. Першооснови моральної культури // Початкова школа. - 1995. - № 4. - С. 14-16.

4. До питання про формування першооснов моральної культури молодших школярів // Зб. наук. статей. Інститут іноземних мов ім. Н.К.Крупської. - Горлівка, 1995. - С. 42-49.

5. Моральна культура особистості школяра як педагогічна проблема // Зб. наук. праць. - Ізмаїл-Галац, 1993. - С.75-78. /рос. мовою/.

ГУМЕННИКОВА Т.Р. Формирование первооснов нравственной культуры младших школьников во внеурочной деятельности. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук, 13.00.01 - теория и история педагогик.

Институт педагогики АПН Украины, г.Киев, 1995.

В исследовании проблема формирования нравственной культуры личности рассматривается с позиции ценностного отношения к человеку. Гуманизация общения и взаимоотношений детей в процессе совместной нравственной деятельности, развитие эмоциональной восприимчивости, сочувствия и сопереживания людям являются эффективными условиями формирования у учащихся первооснов нравственной культуры. У младших школьников это находит выражение в элементарных нормах уважения человеческого достоинства, милосердия, терпимости, умения прощать, не причинять зла и противодействовать ему. При этом гуманное поведение воспитанников проявляется не как локальное действие в условиях школы, а распространяется на взаимоотношения с окружающими людьми.

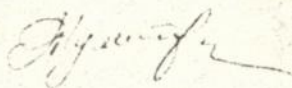
Ключові слова: відносина, гуманізація взаємин, ціннісне ставлення, суб"єктно-суб"єктна взаємодія.

Gumennikova T.R. Formation of fundamental principles of moral culture of junior pupils when out-of-school activities.

The thesis for the scientific degree of the Candidate of Pedagogical Science on speciality 13.00.01 - the pedagogic theory and history. The Institute of Pedagogics of the Uktainian Academy of Pedagogical Sciences. Kiyiv. 1995.

The thesis investigates the problem of forming moral culture of a personality from the point of view of humanism, value attitude to people.

The humanisation of intercourse and interrelation among junior pupils in the process of their joint moral activities, the main aim of which is the good of other people, ensures the formation and development of fundamental moral principles. The children of the given age group express this in elementary respect of human dignity, mercy, tolerance, ability to forgive, not to do harm and oppose harm. The key condition which ensures the humanisation of relations is the developing children's emotional perception, sympathy with people, understanding other people. Moreover, schoolchildren's humane behaviour does not only show as a local activity at school but also affects relations with surrounding people.

Підписано до друку 19.07.1995р. Об'єм 1, 1. Формат 60x84 1/16
Друк офсетний. Тир. 100пр. Зам. 117. Безплатно.
Дод УДПУ ім. М. П. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.

443855

AB 33.034

AB 33.034

C

H